

parlamentarisk udvikling have sikret ham. Da han imidlertid blev tvunget til at træffe de afgørende beslutninger, måtte han handle som han gjorde, d. v. s. med en gammel, konservativ generals fordomme. Det mest spændende i bogen er fremstillingen af Weimarrepublikkens slutfase: v. Papen brugte Hitler som dække – eller rettere sagt, han mente, at han brugte Hitler som dække, for selv at vende tilbage til magten, mens andre hjalp Hitler frem i håb om at slippe for v. Papen. Hindenburg er ikke ene ansvarlig for Hitlers udnævnelse; en række partier og enkeltpersoner har deres del af ansvaret.

A. D.s bog er yderst detaljeret, men kan somme steder føles temmelig lang. Alt i alt er det en læseværdig bog.

Da Hindenburgs svigerdatter i januar 1945 måtte flygte fra godset Neudeck, tog hun med sig så meget af Hindenburgs efterladte materiale, som hun havde plads til. Dette materiale blev for nyligt stillet til rådighed for Bonn-professoren Walther Hubatsch, til gennemførelse af en af familien ønsket undersøgelse af Hindenburgs forhold til »staten«. W. H. valgte at publicere 115 stk. fra Hindenburg-Nachlass, samt skrive en indledning hertil. Sammenlignet med tidligere Hindenburg-studier er denne langt mere nuanceret. Der er især to punkter i analysen, der er interessante: Hindenburgs forhold til kejserfamilien og udnævnelsen af Hitler til kansler. Med hensyn til det første punkt viser nogle hidtil ukendte breve fra Hindenburg til dennes hustru, at Hindenburg var royalist; han kendte suverænenes svagheder, men det tilkom ikke ham at kritisere. Hvad angår Weimarrepublikkens slutfase, slår W. H. ud fra sit materiale fast, at Hindenburg ikke var en gammel senil person, men en mand med alle sine åndsevner i behold. Baggrunden for at han udnævnte Hitler til rigskansler var, at han betragtede udnævnelsen af det stærkeste partis fører til kansler som en tilbagevendende til forfatningen efter to mislykkede præsidentkabinetter. Desuden håbede Hindenburg på denne måde at sætte en stopper for NSDAPs illegale aktioner. Selvom Hindenburg ikke inderst inde var tilhænger af republikken, havde han aflagt ed på forfatningen, og den ønskede han at overholde. Hans fejl var, at han var fuldkommen ude af stand til at forstå den magtens dæmon, der boede i Hitler.

W. H. slutter sin indledning med at henstille, at man vurderer Hindenburg efter hans fortjenester 1866–1931, hvor han var »die Verkörperung der Pflichterfüllung und der Beständigkeit im Wechsel des Staatslebens« (s. 148), og undlader at dømme ham alene eller hovedsagelig ud fra årene 1932–33.

Det er absolut en bog man ikke kan komme uden om, når man beskæftiger sig med 20'ernes og 30'ernes tyske politik, omend jeg vil tage forbehold over for den i Das Historisch-Politische Buch 1966 fremkomne vurdering af bogen som i alle henseender forbilledlig.

EVA NIELSEN

DAVID SCHOENBAUM: Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany 1933–1939. London, Weidenfeld and Nicolson, 1967. xxiii + 336 s. 50 sh.

Hvorledes forstå den nationalsocialistiske revolution i Tyskland? Hvorledes finde en fællesnævner for en bevægelse, der proklamerede samfundets omstyrning, samtidig med at den klart søgte en tilnærmelse til det bestående, og som

på én gang dyrkede både ligheden og eliten, kapitalen og socialismen? Hvorledes forklare at et helt folk uden modstand bøjede sig under diktaturet og fulgte trop – også da lederne seks år senere drev det ud i krigen?

Temaet har udfordret og beskæftiget både forskere og politikere siden 30'erne, og det skal siges, at det ikke har skortet på tolkninger. Marxisterne så således i førerstaten kapitalismens triumf, mens andre, især angelsakserne, identificerede Det tredje Rige med den preussiske militarisme eller betragtede det i lyset af den tyske nationalisme, hvis chauvinistiske tendenser og irrationelle træk man sporede langt tilbage i tiden; atter andre søgte forklaringerne i fascismens eller den totalitære stats begreber. Indtil det tyske nederlag i 1945 åbnede for stats- og partiarkiverne, og vægten af de enorme aktmasser tvang forskerne ud i detaljstudierne, var det de store synteser, der satte deres præg på debatten. Flere af dem står endnu p. g. a. deres idérigdom og originalitet. Det gælder f. eks. de sociale analyser i *Sebastian Haffners Germany: Jekyll and Hyde* fra 1940, i *Emil Lederers State of the Masses* fra samme år og i *Franz Neumanns Behemoth* fra 1942. At de tre forfattere nåede til vidt forskellige konklusioner – Lederer til opfattelsen af det nye Tyskland som det klasseløse samfund, Neumann til den stik modsatte vurdering af nazistaten som klassestat – gjorde naturligvis ikke deres betydning mindre, selvom det må markere værkernes spekulative tendenser og begrænsningerne i deres dokumentation. Amerikaneren *David Schoenbaum*, der i dag virker som politisk kommentator i Vesttyskland, står med afhandlingen *Hitler's Social Revolution* i gæld til de ovennævnte hvad angår anlæg, problemformulering og metode, men da han samtidig kan placere sig solidt på 20 års intensiv forskning overgår han dem naturligvis langt både i viden og i kildegrundlag. Det har på den anden side ikke hæmmet bogens flugt, for den er velskrevet – omend ikke let læst – fuld af originale betragtninger, der hyppigt har en drejning mod det paradoksale, den er hertil æggende, tankevækkende og aldrig kedelig.

Objektet for Schoenbaums undersøgelse er, som bogens undertitel angiver, den nationalsocialistiske revolutions indvirkninger på socialstrukturen i det tyske samfund. Udgangspunktet for analysen er årtierne før magtovertagelsen, hvor forfatteren konstaterer, at tendenserne i den generelle udvikling ikke adskiller sig fra de øvrige industrialiserede lande, selvom de forstærkedes af nederlagets krise, men at det afgørende lå i deres ideologiske mistolkning, som effektivt satte bom for en rationel løsning på samfundets sociale og strukturelle problemer. Schoenbaum peger her ikke overraskende især på overbefolkningen i landbruget og dets svigtende rentabilitet, på middelstandens vækst og dens kamp for status og sikkerhed, på storhandelens tryk mod de alt for mange og alt for svagt funderede detaillister og på akademikerstandens frustration i spændingen mellem studenterekspllosionen og republikkens forringede karrieremuligheder. Resultatet blev som bekendt en dyb utilfredshed og et udbredt had til det moderne industrisamfund i Weimarrepublikkens skikkelse – følelser Hitlerbevægelsen forstod at udnytte gennem sin opportunistiske taktik og en behændig manipuleren med sit ideologiske program. Som de utilfredses parti par excellence formåede N.S.D.A.P. da at samle både ungdomsoprøret og middelstandsreaktionen under sine faner og formidlede dermed så uforenelige elementer som de deklasseredes fortvivlede kamp for at tilbageerobre den gamle borgerlige status og de revolutionæres ikke mindre fanatiske bestræbelser på dennes destruktion.

Båret til rigskancelliet af det folkelige krav om et nyt Tyskland, men rigtignok også hjulpet på vej af de herskende klassers miskalkulationer, blev det fra 1933 Hitlers fornemste opgave at forene det konservative og det revolutionære princip i bevægelsen og gøre denne acceptabel for hele nationen. Det er Schoenbaums hovedtese, at når dette lykkedes, skyldtes det omvæltningens dobbeltsidede natur, for som forfatteren fastslår (s. xxiii): »It was at the same time a revolution of means and ends. The revolution of ends was ideological – war against bourgeois and industrial society. The revolution of means was its reciprocal. It was bourgeois and industrial since, in an industrial age, even a war against industrial society must be fought with industrial means and bourgeois are necessary to fight the bourgeoisie«. Tankegangen følges i en analyse af betydningsglidningerne i naziideologiens sociale nøglebegreber såsom arbejder, bonde, soldat, socialisme og folkefællesskab (Volksgemeinschaft), og det påvises hvorledes disse defineres så elastisk og så bredt, at de ikke blot kan accepteres af alle, men også vækker så positive associationer, at de hurtigt hæves over al kritik. At denne semantiske revolution godtages af befolkningen, er for Schoenbaum et stærkt udtryk for bevægelsens gennemslagskraft, som han yderligere finder bekræftet i den sociale fordeling af de nye partimedlemmer der sluttede sig til partiet efter 1933. Det er dog et spørgsmål, hvor meget censuren i 1935 er værd, præget som indmeldelserne nødvendigvis må være af både opportunisme og frygt.

Vigtigere er imidlertid forfatterens understregning af, at det faktisk lykkedes nazisterne at indgive befolkningen en ny social holdning i form af en ny fællesskabsfølelse, hvorved det bestemmende for den enkeltes status ikke blev klassen eller standen, men medlemskabet af die Volksgemeinschaft; i hvert fald på det psykologiske plan fik nazisterne således skabt det klasseløse samfund. Til gengæld blev denne revolution i samfundsbevidstheden aldrig fulgt op af tilsvarende sociale ændringer, eftersom det nazistiske styre i de næste seks år fulgte, ja, akcentuerede de hovedtendenser som havde præget industrisamfundet før magtovertagelsen og som Hitler var blevet valgt på at bekæmpe: urbaniseringen var blevet accelereret, industriens andel i nationalproduktet var steget, mens landbrugets var faldet, samtidig med at bøndernes gældsbyrder blev stadig tungere; kapitalkoncentrationen var forøget, formue- og indkomstfordelingen var tværtimod at udjævnes blevet mere ulige; småhandelen var skrumpet yderligere ind og kæmpede nu som før 1933 for livet under stadig vanskeligere vilkår. De østelske godser blev fortsat drevet af junkerne, forvaltningen styredes stadigvæk af doktorerne, og hæren lededes fortsat af generaler, hvis navne begyndte med »von«, er Schoenbaums konklusion på et bredt anlagt undersøgelsesfelt, der udgør bogens tyngdepunkt og tesens fundament, men som slet ikke kan ydes retfærdighed her. Og han fortsætter med at understrege, at samfundet nok var blevet mere åbent, mulighederne nok blevet flere, og hastigheden i den sociale mobilitet nok blevet noget forøget, men at der også her kun var tale om at fortsætte en langtidsudvikling, som havde sit udspring mange år før magtovertagelsen. Nogen nazistisk elite var ikke opstået, partiet havde ikke som ventet opædt staten, men staten havde opslugt partiet eller simpelthen skubbet det ud i mørket og ubetydeligheden; die Gleichschaltung af statsorganerne var blevet suppleret med die Ausschaltung af partikadrene, fordi de var overflødige eller ikke rummede det fond af talent eller den dygtighed som er nødvendig når der

skal regeres. Synspunktet er nu nok sat mere på spidsen, end det er holdbart. Forfatteren påpeger da også selv, at hele lokaladministrationen i allerhøjeste grad kørtes af partiapparatet, og at heller ikke SS, hvis fremtidige udvikling endnu i 1939 næppe lod sig ane, passer særligt godt ind i dette billede. Lægger man yderligere hertil Bormanns og gauleiternes stærkt stigende indflydelse under krigen, turde det nok være en overvejelse værd, om Schoenbaum har gjort rigtigt i at lade de praktiske overvejelser diktere sig 1939 som slutåret for analysen; sagligt set er det næppe særligt velbegrundet, for heller ikke perioden fra 1939 til 1945 kan isoleres fra årene forud; tværtimod indeholder de alle de kendte udviklingslinier, omend forstærket gennem krigens tryk.

Nationalsocialismens løfter til det tyske folk om at stille udviklingen tilbage blev aldrig indfriet, fordi kravene til produktionen og til oprustningen forudsatte industrien og dennes baggrund industrisamfundet. Nettoresultatet blev med Schoenbaums ord »not so much a dual state of Nazi politics and capitalist economics as a dual society in which the status of both groups and individuals moved independently of their old objective underpinnings«. Der var nok nogle grupper, der som f. eks. storindustrien profiterede af Hitlers sociale revolution. men deres succes var betinget af graden af samarbejde og indordning, og set i forhold til staten var de alle tabere; alene den gik styrket ud af den omvæltning som atomiserede det tyske samfund og som exnazisten Hermann Rauschning i sit eksil i 1938 gav titlen *Die Revolution des Nihilismus*.

HANS KIRCHHOFF

Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939-41. Herausgegeben und erläutert von ANDREAS HILLGRUBER. Frankfurt am Main, Bernard und Graefe, 1967. 699 s. 30 ill. 58 DM.

Foruden de skrifter, der foreligger fra Hitlers egen hånd, hører de af H. Picker udgivne »Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier«, Max Domarus samling af »Hitlers Reden und Proklamationen 1932-45«, kildeudgaverne af OKW's krigsdagbøger og »Hitlers Weisungen für die Kriegführung«, udgivet af henholdsvis Stuart Schramm og Walther Hubatsch, sammen med generalstabschefen Halders dagbøger til de vigtigste udgivne kilder til en bedømmelse af Hitler som statsmand, politiker og militær leder. Hertil kommer en mængde spredt materiale offentliggjort i de aktpublikationer, der udkom fra allieret og senere fra tysk officiel side (i »Akten zur deutschen auswärtigen Politik«). Ved siden af dette materiale findes spredt i det vældige dokumentarmateriale fra den tyske centraladministration vigtige enkeltdokumenter, der endnu ikke er udgivet og formentlig næppe vil blive det i overskuelig fremtid.

Det ville have været interessant, om Hillgruber havde øst af dette materiale og her havde samlet en buket af de mere centrale dokumenter, som endnu er utilgængelige for andre end forskere. Hillgruber har imidlertid i stedet samlet en del af det allerede offentliggjorte materiale, nemlig det materiale, der vedrører Hitlers samtaler med udenlandske politikere og statsmænd i perioden 1939-41. Han vil herigennem skabe grundlaget for en bedømmelse af Hitlers